

Голові спеціалізованої
вченої ради ДФ 20 051.076
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника
доктору історичних наук, професору,
завідувачу кафедри всесвітньої історії
Жерноклесву Олегу Станіславовичу
(76018, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57)

РЕЦЕНЗІЯ

кандидата історичних наук, доцента, завідувача кафедри етнології і
археології Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника **Томенчука Богдана Петровича**
на дисертаційну роботу **Кардаша Остапа Назаровича**
**«Латинська та кирило-мефодіївська церковні традиції IX–XI ст.: східний
фронтір канонічного протистояння»**,
подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03
Гуманітарні науки за спеціальністю 032 Історія та археологія

Актуальність дисертаційного дослідження. В умовах російської
військової агресії та повномасштабної війни на території України, коли ворог
використовує Церкву як потужний пропагандистський інструмент та
ідеологічну зброю проти української державності, національної та релігійної
ідентичності, важливим є дослідження історії становлення етноконфесійної
мапи так званої «Молодшої Європи», зокрема ранньосередньовічної Русі, та
початків слов'яно-латинського міжобрядового протистояння упродовж
другої половини IX–XI ст. Історично сучасна Україна тяжіє як до кирило-
мефодіївської культурної спадщини, так і, звісно, ромейської (візантійської)
церковної традиції. Водночас тісні міждинастичні, політичні і релігійні

зв'язки руських керівних еліт з правителями та окремими церковними елітами латинського Заходу, дозволяють, особливо, на шляху інтеграції модерної української держави до європейського простору переосмислити ранні етапи одержавлення і євангелізації центральноєвропейських спільнот й, зокрема, населення історичних східноєвропейських теренів, згодом об'єднаних в державу Рюриковичів («Руська земля» у вузькому і широкому сенсі терміну). Безперечно, майже увесь сучасний центральноєвропейський регіон в епоху Середньовіччя був фронтиром канонічного протистояння латинської та кирило-мефодіївської місіонерських і церковних традицій, на тлі якого відбувалися процеси воцерковлення та феодалізації державних організмів так званої «Молодшої Європи» IX–XI ст.

Актуальність дисертаційної проблематики зумовлена також науковою складовою, зважаючи на те, що сучасна зарубіжна, а надто українська історична наука не спромоглася на спеціалізоване комплексне дослідження фронтиру слов'яно-латинського міжобрядового протистояння окресленого періоду.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота Кардаша Остапа Назаровича реалізована як фрагмент науково-дослідної роботи кафедри всесвітньої історії Факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника та виконана в рамках наукової теми «Центрально-Східна Європа: етнополітичні процеси, соціальні трансформації, міжнародні відносини» (державний реєстраційний номер: 0112U003030).

Ступінь обґрунтованості наукових положень і висновків, сформульованих у дисертації. Дисертаційна робота О. Н. Кардаша є цілісним, завершеним і логічно структурованим науковим дослідженням. Теоретичні висновки, сформульовані за результатами студій, цілком відповідають поставленій меті та завданням, характеризуючись системністю та обґрунтованістю.

Здобувач наукового ступеня доктора філософії опрацював 868 джерел, з яких 232 позиції – різножанрові історичні латиномовні, грекомовні та церковнослов'янські документи, а також 636 опублікованих наукових досліджень. Різноманітність джерельної бази у поєднанні з оптимально підібраними теоретико-методологічними основами дозволили змістовно розкрити дослідницький потенціал предмету рецензованої роботи.

Окремі положення дисертаційного дослідження виносилися на обговорення трьох міжнародних наукових конференцій, пройшовши належну апробацію. Результати наукових студій опубліковані у п'ятьох наукових фахових публікаціях, у тому числі в одному іноземному виданні.

Наукова новизна та достовірність одержаних результатів. В рамках дисертаційної роботи О. Н. Кардашем вперше проведено комплексне дослідження історії слов'яно-латинського церковно-релігійного протистояння у країнах «Молодшої Європи» IX–XI ст. Дисертант комплексно і обґрунтовано проаналізував основні політичні, дипломатичні, церковно-правові та церковно-догматичні складники слов'яно-латинської міжобрядової конфронтації на території Великої Моравії, Паннонії та інших слов'янських країн X–XI ст. О. Н. Кардашем також удосконалено висвітлення історії становлення латинських церковних структур та фронтирів у поставарському Подунав'ї IX ст. Також удосконалено окремі аспекти студій просторового виміру й регіонального характеру слов'яно-латинської міжобрядової конфронтації в системі церковних структур держав «Молодшої Європи» IX–XI ст. Відтак автором вперше обґрунтовано концепцію динамічного й багатовиразного східного фронтиру канонічного протистояння латинської та кирило-мефодіївської церковних традицій IX–XI ст. на теренах різних держав «Молодшої Європи».

Використання автором великої кількості маловідомих в Україні писемних джерел, а також аналіз великого корпусу вітчизняних і зарубіжних наукових напрацювань з історії канонічного протистояння латинської та кирило-мефодіївської церковних традицій IX–XI ст., співставлення наукових

поглядів провідних фахівців з означеної проблематики, апробація матеріалів дисертації О. Н. Кардаша в рамках наукових конференцій та фахових публікацій дають підстави стверджувати про достовірність отриманих результатів дослідження.

Практичне значення результатів дослідження. Дисертаційна робота О. Н. Кардаша передбачає реконструкцію фронтиру слов'яно-латинського канонічного протистояння IX–XI ст. в його просторово-часовій динаміці, пропонує використання отриманих наукових результатів при написанні наукових публікацій з даної проблематики, методичних розробок з навчальних дисциплін «Історія середніх віків (V–XV ст.)», «Історія зарубіжних слов'ян», вибіркового курсів «Духовна культура населення Карпатського регіону», «Русько-польські історичні зв'язки доби Середньовіччя X–XIV ст.», «Русько-угорські історичні зв'язки доби Середньовіччя (IX–XIV ст.)», «Міграційні процеси та міжнародні відносини в Європі X–XV ст.». Наукові результати дисертаційних студій також пригідні до використання у туристичній практиці, документальному та художньому кіновиробництві за суміжною тематикою з історії ранньосередньовічних слов'ян, солунських братів-місіонерів Константина й Мефодія, їхньої моравської та паннонської місії, історії становлення Церкви у слов'янських країнах IX–XI ст. тощо.

Загальна оцінка змісту дисертаційної роботи. Дисертація О. Н. Кардаша під назвою «Латинська та кирило-мефодіївська церковні традиції IX–XI ст.: східний фронтір канонічного протистояння» структурована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (868 позицій) і додатків (65 найменувань), що в загальному обсязі становить 413 сторінок.

У вступі дисертаційної роботи автор обґрунтував актуальність теми дослідження, сформулював його предмет, об'єкт, мету і завдання, окреслив хронологічні і географічні рамки, визначив наукову новизну, теоретичне і практичне значення, описавши теоретико-методологічні основи та структуру

дисертаційної роботи. Вагомою є апробація результатів дослідження молодого вченого на міжнародних наукових конференціях, яку доповнює цілий перелік авторських публікацій за дисертаційною тематикою.

При написанні наукової кваліфікаційної праці дисертант використав значний масив праць українських та зарубіжних – австрійських, американських, британських, німецьких, польських, словацьких, чеських та інших істориків другої половини XVIII–XXI ст., охарактеризованих у підрозділі 1.1, що засвідчує авторську скрупульозність у підборі історіографічного матеріалу та глибокий рівень пізнання предмету дослідження.

Дослідження базується на широкому спектрі писемних джерел актового і наративного змісту, що засвідчує підрозділ 1.2. До джерельної бази дисертаційної роботи увійшла велика кількість латиномовних актів франкського та німецького походження IX–X ст., латинських та окремих грецьких епістолярних текстів другої половини IX–XI ст., здебільшого, з папської кореспонденції до баварського, хорватського єпископату, великоморавського архієпископа Мефодія, слов'янських (великоморавських, паннонських, чеських, хорватських) володарів, енциклік константинопольського патріарха Фотія до патріархів Сходу. Репрезентативними в документальному корпусі дисертаційних студій є групи синодальних протоколів та супровідних документів франкського та хорватського походження кінця VIII–XI ст., а також збірники ромейського і латинського церковного права IX ст. Найчисельнішу групу джерел, що лягли в основу матеріалів дисертації становлять латинські, церковнослов'янські та грецькі агіографічні та інші наративні тексти IX–XVI ст., які дозволили О. Н. Кардашу висвітлити основні складники, фактичний перебіг і регіональні особливості канонічного протистояння між послідовниками латинської та кирило-мефодіївської церковних традицій у Великій Моравії, Паннонії, Хорватії, Богемії та володіннях П'ястів. Це свідчить про всебічний,

міждисциплінарний, комплексний і послідовний підхід здобувача до збору джерельної інформації при написанні дисертаційної роботи.

У підрозділі 1.3. автором обґрунтовано використання основних наукових підходів і ряду загальнонаукових, спеціальнонаукових історичних та міждисциплінарних методів дослідження відповідно до заявленої мети і поставлених завдань, що засвідчує оволодіння дисертантом теоретико-методологічними основами наукових досліджень.

Другий розділ дисертації присвячений проблемі становлення Латинської церкви на теренах Подунав'я у період після зруйнування франками Аварського каганату наприкінці VIII ст. й аж до початку кирило-мефодіївської місії у Великій Моравії і Паннонії близько 863 р. Висвітлення означеної проблеми О. Н. Кардаш цілком доцільно розпочинає у підрозділі 2.1 з аналізу релігійної ситуації на подунайських теренах у перші роки після ліквідації політичної самостійності Аварського каганату. Значну увагу дисертант акцентує на розгляді каролінзької практики земельних дарувань баварським церковним дієцезіям Зальцбурга, Пассау й Регенсбурга та окремим латинським бенедиктинським монастирям на карантанських і паннонських історичних землях, а також у придунайській «Аварській провінції». У підрозділі 2.2 згадана практика трактується автором як основний засіб франкської колонізації та місіонерського освоєння франко-баварським латинським духовенством згаданих теренів упродовж першої половини – середини IX ст. На основі великої кількості дарчих та конфірмаційних актів з канцелярії франкської династії Каролінгів і місцевих прикордонних, паннонських і карантанських графів, окреслюючи межі володінь перелічених структур Баварської Церкви у Подунав'ї, О. Н. Кардаш обґрунтовано інтерпретує їх як транспортно-еклезіальні системи і магістралі, що збігалися з давньоримською дорожньою інфраструктурою, транспортними шляхами і водними переправами. Такий оригінальний підхід дозволяє прослідкувати основні вектори і межі поширення латинської церковної юрисдикції та місіонерських традицій Зальцбурзького

архієпископства та його єпископій-суфраганів Пассау і Регенсбурга на поставарському просторі IX ст.

Відтак підрозділ 2.3 дисертаційної роботи присвячений аналізу міждієцезіальних конфліктів вищих церковних ієрархів Пассауського єпископства, Зальцбурзького архієпископства та Аквілейського патріархату за карантанські та паннонські землі першої половини IX ст. Дисертант реконструює відповідні розмежування місіонерських сфер впливу на згаданих теренах, надаючи їм рис взаємопроникних фронтірних контактних зон.

У третьому розділі дисертаційної роботи «Латинська і кирило-мефодіївська церковні традиції: великоморавський та паннонський фронтір канонічної конфронтації 863–886 рр.» здобувач висвітлює процес міжобрядового слов'яно-латинського протистояння у володіннях великоморавської династії Моймировичів та нижньопаннонського князя Коцела. Автор вважає доцільним розпочинати у підрозділі 3.1 виклад цієї частини матеріалу з аналізу церковної політики моравського князя Ростислава та початку кирило-мефодіївської місії в його державі. Далі основна увага дослідника фокусується на канонічній дискусії Константина й Мефодія з латинським кліром щодо правомірності вживання слов'янської мови у літургійній практиці, чому присвячений підрозділ 3.2.

Слід відзначити точну реконструкцію автором паннонського фронтіру канонічної конфронтації архієпископа Мефодія із зальцбурзьким єпископатом у межах володінь князя Коцела упродовж 869–870 рр. Відтак у підрозділі 3.3 О. Н. Кардаш детально окреслив юрисдикційні межі нижньопаннонського архієпископства під управлінням Зальцбурга та паннонської частини архієпископства Мефодія, що збігалися з політичними межами Коцелових володінь та місцевими храмами в структурі церковної ієрархії. Цікавим у цій частині дослідження є авторське твердження про те, що однією з основних складових слов'яно-латинського канонічного протистояння на згаданому етапі стала система приватних церков, поширена

зальцбурзькими місіонерами на поннонських (а пізніше й моравських) землях, й проти якої виступав Мефодій зі своїми послідовниками. В їхній особі єпископат Зальцбурга вбачав основну загрозу втрати власних церковних володінь у Нижній Паннонії.

У підрозділах 3.4–3.6 автором детально розглянуто динаміку міжобрядового протистояння архієпископа Мефодія та його учнів з латинським духовенством, зокрема, Нітранського єпископства, у державі великоморавського правителя Святоплука у 873–886 рр. Дисертант відзначає, що великоморавська церковна організація, як і фронтір слов'яно-латинської канонічної конфронтації повторював політичну організацію, зокрема моравсько-нітранський дуалізм, Святоплукової держави. Автор детально висвітлив основні догматичні складники канонічного протистояння – диспути щодо слов'янського богослужіння, *Filioque* та походження Св. Духа, протиборство візантійських (грецьких) та латинських практик посту. З іншого боку, в дослідженні окрему увагу акцентовано на церковно-правових аспектах протистояння обох традицій. О. Н. Кардаш схильний вважати, що візантійські норми церковних і світських законів як елемент кирило-мефодіївської церковної традиції, котрі лягли в основу кодифікації моравського права архієпископом Мефодієм, виявилися надто суворими для великоморавських правлячих еліт та значної частини неофітів і як наслідок були ними відкинуті, на відміну від ліберальних заповідей, запропонованих раніше латинськими місіонерами IX ст.

У четвертому розділі дисертації висвітлено процес запровадження та функціонування кирило-мефодіївської традиції у Болгарії наприкінці IX–XI ст. (підрозділ 4.1). Автор підкреслює вирішальну роль Мефодієвих учнів у слов'янізації Болгарської церкви із центром в Охриді, що став головним осередком поширення кирило-мефодіївських церковних та літературних впливів до слов'янських країн «Молодшої Європи». О. Н. Кардаш проводить найбільш виразний фронтір слов'яно-латинського канонічного протистояння X–XI ст. у Хорватському королівстві (4.2). З іншого боку, міжконфесійну

контактну зону латинської, грецької та слов'янської церковних традицій дисертант прослідковує у межах Антибарської митрополії X–XI ст. (підрозділ 4.3). У підрозділі 4.4 дослідником розкрито характер співіснування латинської та кирило-мефодіївської церковних традицій у середньовічній Богемії: від безконфліктного співіснування в часи перших Пржемислідів до оформлення середньобогемської фронтірної зони слов'яно-латинської конфронтації упродовж XI ст. Підрозділи 4.5 і 4.6 присвячені проблемі слов'яно-латинського міжобрядового протистояння у володіннях П'ястів та на русько-польському етноконфесійному фронтиті X–XI ст. О. Н. Кардаш відзначає обмежене, найочевидніше, неінституалізоване поширення слов'янського обряду на згаданих землях, що по обидві сторони пограниччя швидко змаргіналізувався під впливом з одного боку латинської, а з іншого – киеворуської церковних традицій.

Основний текст дисертаційної роботи завершується структурованими висновками, які відповідають поставленим завданням, підкреслюючи наукову новизну, актуальність, теоретичну і практичну цінність проведеного дослідження.

Список використаних джерел засвідчує опрацювання автором великого корпусу середньовічних різножанрових латиномовних, грекомовних і давньослов'янських документів, а також минулих і сучасних вітчизняних і зарубіжних історичних досліджень.

Додатки А–Я містять перелік авторських публікацій за темою дисертації, розроблені дисертантом словники церковної термінології, найменувань державних утворень та історичних провінцій на теренах «Молодшої Європи» IX–XI ст., словник топонімічних назв з каролінзьких актів IX ст., а також їхні архівні фото; цілий ряд авторських мап, що відображають східний фронтір канонічного протистояння латинської та кирило-мефодіївської церковних традицій упродовж IX–XI ст.; сучасні та архівні фото археологічних досліджень та реконструкції найважливіших великоморавських, паннонських, давньобогемських християнських храмів і

місцевих знахідок предметів з християнською символікою; інший ілюстративний матеріал (фрагменти книжкових мініатюр, фресок, єпископських каталогів тощо).

Назагал можна констатувати, що О. Н. Кардаш самостійно і якісно провів комплексне і ґрунтовне дисертаційне дослідження, в якому повною мірою розкрив окреслену проблематику.

Оволодіння здобувачем методологією наукової діяльності. У процесі підготовки дисертаційного дослідження О. Н. Кардаш поєднав цілий ряд наукових принципів і методів, які допомогли автору в повній мірі реалізувати поставлені завдання. Теоретико-методологічні основи дисертаційної роботи обумовлені використанням принципів об'єктивності, історизму, термінологічного аналізу (вживання історично обумовленої термінології з метою уникнення спотворення дослідницьких сенсів під час студій), альтернативності, а також загальнонаукових методів актуалізації, історіографічного аналізу і синтезу (важливого з огляду на багатий добір праць учених цілої низки країн), індукції, дедукції, конкретизації, історичної аналогії, системно-структурного методу; спеціальноісторичних методів: історико-генетичного, порівняльно-історичного, компаративного, синхроністичного; методів джерелознавчих студій – евристичного, герменевтичного, історико-критичного, методу перехресного аналізу джерел (дуже різнопланових з погляду хронології і географії появи); міждисциплінарного методу картографії (робота містить чималий картографічний матеріал, який відображає плінність фронтирних змін за наслідками міжконфесійної взаємодії і протиборства носіїв кирило-мефодіївської і латинської церковних традицій).

Відомості про дотримання академічної доброчесності. У дисертаційній роботі О. Н. Кардаша ознак порушення академічної доброчесності не виявлено.

Дискусійні положення та зауваження до змісту дисертації. Попри позитивну оцінку до дисертації є ряд зауважень та побажань дискусійного характеру.

1. У підрозділі 2.2 (с. 87–110) при описі каролінзьких земельних дарувань Баварській Церкві на землях Подунав'я IX ст. помітне певне зловживання прямими цитатами з документів. Зокрема це характерно для реконструкції територіальних меж і транспортно-еклезіальної системи Зальцбурзького архієпископства на вищезгаданих землях (с. 102–110).

2. У структурі третього розділу, на наш погляд, варто було б детальніше охарактеризувати відмінні між собою місіонерські стратегії і методики представників латинської церковної традиції та солунських братів Константина (Кирила) й Мефодія та ширше окреслити слов'яно-латинське місіонерське протиборство у підходах щодо подолання місцевого моравського релігійного синкретизму та елементів язичницьких вірувань IX ст. Натомість у висвітленні цього аспекту автор обмежується загальною приміткою наприкінці підрозділу 3.2 (с. 130).

3. Вважаємо, що у підрозділі 4.2 доречно було б вичерпніше висвітлити взаємини хорватських правлячих еліт з місцевими послідовниками кирило-мефодіївської традиції, слов'янської літургії та глаголичної писемності, оскільки автор акцентує основну увагу саме на взаєминах останніх з хорватським вищим латинським духівництвом і Столицею Св. Петра (с. 173–187).

4. Цілком аргументовану здобувачем констатацію відсутності великоморавських і давньобогемських сакральних споруд і предметів християнського культового призначення у володіннях П'ястів і на русько-польському пограниччі (підрозділи 4.5–4.6) доцільно було б продемонструвати на тлі характеристики певних торгівельних та військово-політичних взаємин місцевого населення з Великою Моравією та Богемією IX – першої половини X ст., зафіксованих нечисленними археологічними

знахідками ювелірних виробів, предметів озброєння та промислових знарядь моравського походження, зокрема, на території Малопольщі.

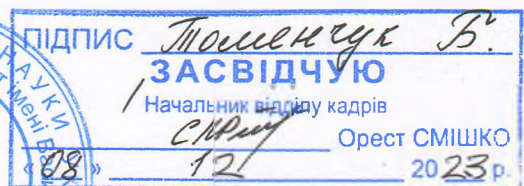
Однак висловлені зауваження і побажання мають рекомендаційний характер і жодним чином не знижують високої оцінки дисертаційних студій О. Н. Кардаша, які побудовані на основі багатоджерельної бази, історіографічному матеріалі, характеризуються ретельністю висвітлення предмету дослідження, ґрунтовною аргументацією авторських тверджень і висновків.

Висновок про дисертацію в цілому та її відповідність встановленим нормам. Дисертаційна робота Остапа Назаровича Кардаша під назвою «Латинська та кирило-мефодіївська церковні традиції IX–XI ст.: східний фронтір канонічного протистояння» є оригінальним авторським дослідженням, що відповідає вимогам наказу Міністерства освіти і науки України № 40 від 12 січня 2017 р. «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації» (зі змінами) та «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України №44 від 12 січня 2022 р. (зі змінами від 21 березня 2022 р. № 341). Дисертація не містить ознак порушення академічної доброчесності, є завершеною науковою працею, в якій отримано обґрунтовані результати, що містять наукову новизну, теоретичне і практичне значення, а її автор, Остап Назарович Кардаш, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 Історія та археологія.

Рецензент:

кандидат історичних наук, доцент
завідувач кафедри етнології і археології

Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника

Богдан ТОМЕНЧУК